

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ συγγραφή μιᾶς μυθιστορηματικῆς βιογραφίας ἑνός ἱστορικοῦ προσώπου εἶναι πιό δύσκολο ἔργο ἀπό τή συγγραφή μιᾶς ἐπιστημονικῆς μονογραφίας. Ὁ μυθιστοριογράφος δέν ἀρκεῖ νά ἔχει τά ἀναγκαῖα ἱστορικά στοιχεῖα, πρέπει νά διαθέτει πλούσια φαντασία, ἀναπλαστική ἰκανότητα καί δυνατότητα ἀναπαραγωγῆς τοῦ κλίματος καί τῆς ἀτμόσφαιρας μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς. Καί πέρα ἀπό αὐτό, ψυχογραφικό ταλέντο, ἔτσι πού νά μπορεῖ νά εἰσδύει στά ἄδυστα τῶν ψυχικῶν βυθῶν τοῦ ἥρωα ἢ τῆς ἡρώιδας του.

Ἡ δοκιμασμένης ἀξίας πεζογράφος κυρία Εἰρήνη Νικολάκη-Καλαμάρη ἐπεχείρησε ἔργο ἐπίπονο. Σέ μιᾶ ἐποχή, ὅπου ἐντέχνως καί ὑπόυλως τό 1821 παραμερίζεται, ἀνέσυρε ἀπό τήν ἀφάνεια τήν παραμερισμένη, ἤδη ἀπό τόν καιρό τοῦ Ἀγώνα, Μαντώ Μαυρογένους καί μᾶς τήν προσφέρει ὡς ἀνάγνωσμα θελκτικό καί συνάμα διδακτικό. Διότι κατά τά τελευταῖα χρόνια τό ἑλληνικό ἀναγνωστικό κοινό τρέφεται μέ πνευματικό σανό.

Γιά τήν Μαντώ Μαυρογένους στό βιβλίο μου Μεγάλες Μορφές καί Μεγάλες Στιγμές τοῦ '21 (ἐκδ. Γεωργιάδη, τ. Β1) ἀφιερῶνῶ ἕνα ὀλόκληρο κεφάλαιο. Στήν εἰσαγωγή γράφω: «Ἄν ἡ Μπουμπουλίνα βγῆκε ἀπό ἕνα κοινωνικό στρώμα σκληρῶν ναυτικῶν, πού μέ τήν προσωπική τους ἀξία, πολεμική καί ἐπιχειρηματική, ἐξελίχθηκαν σ' ἕνα εἶδος λαϊκῆς ἀριστοκρατίας, ἡ Μαντώ Μαυρογένους προέρχεται ἀπό μιᾶ ἄλλη ἀριστοκρατία, πού θά τήν λέγαμε ἀριστοκρατία τοῦ γένους. Εἶναι γόνος παλιάς ἀρχοντικῆς οἰκογενείας μέ βυζαντινές καταβολές καί ρίζες πολλές» (σ. 115).

Ἡ Μαντώ εἶναι ἡ μεγάλη ἀδικημένη τοῦ '21. Καί ὡς ἄνθρωπος καί ὡς ἱστορική φυσιογνωμία. Προδόθηκε στόν ἔρωτά της, προδόθηκε καί

ἀπό τήν ἀγνωμοσύνη τῆς ἀρτισύστατης ἐλληνικῆς πολιτείας. Ἄν δέν ὑπῆρχαν κάποια ξένα βιβλία καί ἡ θαυμασία μονογραφία πού μᾶς ἔδωσε τό 1931 ἡ Σωτηρία Γ. Ἀλιμπέρτη, οἱ νεώτερες γενιές θά γνῶριζαν ἐλάχιστα γιά τήν ἡρωίδα ὄχι μόνο τῆς Μυκόνου ἀλλά καί τῆς Πάρου, τῆς Τήνου, τῆς Εὐβοίας, τοῦ Πηλίου, τῆς Ροῦμελης καί τοῦ Μωριά. Ἡ Μαντώ αὐτό πού προσέφερε δέν ἦταν μόνο τά χρήματα καί ἡ προσωπική λεβεντιά της· ἦταν καί ἡ προβολή τοῦ Ἀγώνα στόν εὐρωπαϊκό χῶρο. Ἡ μορφή της, σχεδιασμένη ἀπό τόν Γερμανό ζωγράφο Γκές, εἶχε γίνεи διάσημη σ' ὅλη τήν Εὐρώπη. Στό πρόσωπο τῆς Μαντῶς οἱ Εὐρωπαῖοι ἔβλεπαν μιᾶ ἀναστημένη ἐκ τοῦ τάφου τῆς σκλαβιάς Ἑλλάδα.

Τό βιβλίο τῆς κυρίας Εἰρήνης Νικολάκη-Καλαμάρη ἔχει πολλές πρωτοτυπίες. Πρῶτον, γράφεται ὑπό μορφή ἡμερολογίου ὄχι ἀπό τήν ἡρωίδα ἀλλά ἀπό τήν παραμιάνα της, τήν Περεζιά, πού μεγαλωμένη στή μαυρογενική ἀρχοντιά ἤξερε γράμματα ἀρκετά. Ἔτσι κρατιέται τό ἀναγκαῖο ἀποστασιακό στοιχεῖο. Δεύτερον, ἡ ἀφήγηση ξεκινᾷ *ab fine* (=ἀπό τό τέλος), ἀπό τίς τελευταῖες στιγμές τῆς Μαντῶς, ὅμως ἀπό τό δεύτερο κεφάλαιο ἡ ἀφήγηση ἀκολουθεῖ τή γραμμή τοῦ *ab ovo* (=ἐκ τοῦ ὠοῦ), δηλαδή ἀπό τήν ἀρχή· ἀπό τά καταγωγικά στοιχεῖα τῆς ἡρωίδας, τά παιδικά καί νεανικά χρόνια της, τά χρόνια τῆς προεπαναστατικῆς καί ἐπαναστατικῆς δράσης, τούς πρώτους τραγικούς ἔρωτες καί κορυφώνεται μέ τόν ἀτυχο ἔρωτα ἀνάμεσα στήν Μαντώ καί στόν Δημήτριο Ὑψηλάντη. Ἦταν ἕνας βαθύς ἔρωτας πού μεταβλήθηκε σέ βαθύτατο μίσος. Ὁ φθόνος καί ἡ συκοφαντία πλήγωσαν βαθιά τήν ἀρχοντοπούλα.

Ἡ ἀπελευθέρωση δέν ἔφερε τή δικαίωση στόν βαθμό πού τῆς ἔπρεπε. Θά ἴεγα ὅτι ἦταν μιᾶ δικαίωση μειωτική. Καί ἔναντι τῆς τεράστιας προσφορᾶς της, ἡ ὅποιαδήποτε παροχή προκλητικά προσβλητική.

Προχωρῶ καί σέ ἄλλες πρωτοτυπίες τοῦ βιβλίου: σέ κάθε κεφάλαιο προτάσσεται ἕνα ὡς *motto* ἀπόσπασμα ἀπό κάποια κείμενα παλιά πού μᾶς μεταφέρουν στό κλίμα ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Ἀκόμη, γιά νά μήν ὑπάρχει εὐθύγραμμη συναισθηματική πορεία στή δράση τῆς ἡρωίδας, ἡ κυρία Νικολάκη-Καλαμάρη χρησιμοποιεῖ τήν ἀντίστιξη ἀνάμεσα στόν

αυθόρμητο και αυθοθυσιαστικό χαρακτήρα της κόρης και της μητέρας της, της Ζαχαρένιας, πού, παρά τό γλυκό της όνομα, είναι γεμάτη πικρίες από τίς οικογενειακές συμφορές και από τήν άγωνία για τήν «άνοιχτοχεριά» της κόρης της. Η Μαντώ, όμως, πού, κλείνοντας ένωρίς μέσα στην ψυχή της τήν Ελλάδα, ένιωθε κάθε είδους μεγαλειό, έδωσε τά πάντα για τήν Ελλάδα, μή λογαριάζοντας τίς διαμαρτυρίες της μάνας.

Κλείνοντας τό βιβλίό, ό άναγνώστης πιθανώς νά πεί ότι ή Ελλάδα πρόδωσε τήν Μαντώ· όχι, τήν πρόδωσαν οι κρατούντες τήν Ελλάδα. Αυτοί πού τήν προδίδουν άντα. Η Μαντώ δέν άρνήθηκε τόν άγώνα της. Διότι ώς τήν ύστατη στιγμή άγωνίστηκε όχι μόνο για τό προσωπικό, αλλά για τό δίκαιο όλων των γυναικών. Οι έπιστολές της προς τίς γυναίκες της Γαλλίας και της Άγγλίας μπορούν νά τοποθετηθοϋν ανάμεσα στα πρώτα ευρωπαϊκά φεμινιστικά μανιφέστα. Η Μαντώ δέν έδωσε μάχη μόνο για τήν έλευθερία της Ελλάδας, έδωσε μάχη για τήν έλευθερία των γυναικών.

Η κυρία Ειρήνη Νικολάκη-Καλαμάρη, μέ τή γνωστή συγγραφική της δεξιοτεχνία, μέ λόγο άλλοϋ άπλό και άλλοϋ επιδέξια ποιητικό, συχνά επιγραμματικό, πετυχαίνει τούτο τό θαυμαστό. Βαφτίζει τόν άναγνώστη στα ιεράνάματα του '21. Δίνει στην παραπαίουσα από ξένα καταπότια νεολαία ένα δισκοπότηρο νά πιεί και νά μεθύσει από τ' άθάνατο κρασί του '21. Νά νιώσει πώς ή Πάρος, πού έκλεισε στην άγκαλιά της τήν Μαντώ, και ή Μύκονος δέν είναι μόνο ώραιονήσια για τουρισμό, είναι και ήρωονήσια για προσκνημό.

Προσωπικά, θέλω νά εύχαριστήσω τήν κυρία Ειρήνη Νικολάκη-Καλαμάρη πού μου έκανε τήν τιμή νά προλογίσω τό βιβλίό της και νά τήν συγχαρώ, διότι σε χαλεπούς για τό βιβλίό καιρούς τολμá νά ύψώσει και πάλι ψηλά τή σημαία του πολυπροδομένου '21.

Σαράντος Ι. Καργάκος
Ιστορικός-συγγραφέας
Πεύκη Άττικής
20 Οκτωβρίου 2013

1

*...Και η Μαντώ στα ξαφνικά εβγήκε μες στη στράτα!
Μες σ' όλη τη λαμπρότητα κι όλη την ομορφιά της
Ήταν η μόνη φλογερή, από 'να λαό σκιαγμένο!
«Τι είστε εσείς; Σεις που κιοτεύετε παιδιά Ελλήνων είστε;
Χωρίς αντίσταση τον τόπο σας αφήνετε
Λες ένα κοπάδι πρόβατα, ξετρελαμένα που βελάζουν;
Απόγονοι ηρώων είστε' εσείς που υποχωρείτε;
Μα δεν αγανακτίζετε βλέποντας τους κουρσάρους;
Μην τάχα και δεν έχετε παλέψει μ' όμοιούς τους;
Αν είστε' ελαφροί στο τρέξιμο και γρήγοροι στη μάχη
Αν είστε' ακόμη Έλληνες, εμπρός! Μαζί μου ελάτε!»
Είπε, και τη σημαία υψώνοντας
Ενάντια στους στοίχους των εκθρών αυτή όρμησε πρώτη!*

Λεόν Μπαρά

Πάρος, 1840

Ήταν μέρες καλοκαιριού και το χλομό φως εκείνου του δειλινού έδινε στο δωμάτιο ένα χρώμα παλιού ξύλου και παλιού χαρτιού στιγματισμένου από το χρόνο. Μια νέα ακόμα γυναίκα, αλλά πρόωρα γερασμένη, με λίγο ασημί χρώμα στα εβένινα μαλλιά, που έστριβαν σε βαριές μπούκλες, βρισκόταν ξαπλωμένη στο κρεβάτι με το μπρούντζινο κεφαλάρι, που ήταν τοποθετημένο πλάι στο παράθυρο. Η επιδερμίδα της ήταν λευκή και διάφανη τόσο που από απόσταση μπορούσες να διακρίνεις και το μικρότερο σκούρο σημάδι επάνω της. Φορούσε μια άσπρη νυχτικιά από ύφασμα πολυτελές που θύμιζε περασμένο πλούτο – είχε πλούσια δαντέλα στο

επάνω μέρος του στήθους και χαμηλά στα ημίκοιτα μανίκια. Αν δεν ήταν σε κάποια σημεία ταλαιπωρημένη, εύκολα θα μπορούσες να την περάσεις και για νυφικό. Τις περισσότερες ώρες, η γυναίκα παρέμενε με τα μάτια κλειστά από το βάρος του υψηλού πυρετού, και οι φλογισμένοι κύκλοι, που όλες αυτές τις μέρες σημάδευαν τα μάγουλα του προσώπου της, φαινόταν ότι την εγκατέλειπαν, ξεχνώντας μια υποψία ροζ, που κι αυτή χανόταν γρήγορα αφήνοντας μια ωχρότητα θαμπή. Δίπλα της, πάνω στο ψηλό κομοδίνο, υπήρχε ένα μπρούντζινο κηροπήγιο, ένα δοχείο με κρυσταλλένιο νερό, που κουβαλούσαν οι συγγενείς της από πηγή του βουνού για να της δροσιζούν το μέτωπο, κι ένα βάζο με φρέσκα αγριολούλουδα, επιθυμία δική της που είχε πρόθυμα εκτελεστεί.

Πότε πότε ανασήκωνε το κεφάλι τινάζοντας ελαφρά τα μαλλιά της πίσω, σαν να 'θελε να νιώσει περισσότερο τη δροσιά του χιονιού στο μέτωπο, καθώς το παρελθόν με σύντομα θραύσματα φωτός και ήχων τη χτυπούσε στα μάτια και στο πρόσωπο. Κάτω απ' τα βαριά, κλειστά βλέφαρα διέκρινε τη φλόγα κάποιου καντηλιού σ' ένα δωμάτιο με θαλπωρή, θαμμένο πολύ βαθιά στη μνήμη, που δυσκολευόταν να το ανασύρει στην επιφάνεια. Παίδευε το μυαλό της να θυμηθεί. Κάπου εκεί σιμά στα πορτρέτα υπήρχε σίγουρα ένας σταυρός και τριγύρω ράφια με στριμωγμένα βιβλία. Ο αντιλαλος μιας επιβλητικής φωνής έφτανε ως εκείνη, όπως και διάφοροι άλλοι ήχοι που πάσχιζε να ξεχωρίσει. Ο ήχος μιας καμπάνας κι ο υπόκωφος βόγκος του κανονιού έρχονταν από πάρα πολύ μακριά, καθώς κι ένας άλλος που έμοιαζε με σχίσμο μεταξωτού ρούχου κι άφηνε μια βαθιά κόκκινη χαρακιά από αίμα. Κάθε ήχος ξυπνούσε με ύπουλο τρόπο μια ανάμνηση τρυφερή και σκοτεινή.

Τα βλέφαρά της τρεμόπαιξαν, σχημάτισαν μια λεπτή χρυσαφένια χαραμάδα. Μαζί με το τρέμουλο των βλεφάρων αισθάνθηκε και τη ζωή να τρεμουλιάζει. Είχε την εντύπωση ότι αιωρούνταν σ' ένα μικρό βιολετί κενό που την έκανε να νιώθει την απροσδιόριστη χαρά ενός ταξιδιού ή μιας μετακόμισης. Ήταν έτοιμη. Εδώ

και καιρό όλα τ' άσχημα τα 'χε δικαιολογήσει κι είχε κρατήσει το ουσιώδες της ζωής – την αληθινή πλευρά της – κι αυτό της φαινόταν σαγηνευτικό. Η ελαφριά μυρωδιά απ' τ' αγριολούλουδα, που έφτανε στα ρουθούνια της, σκόρπιζε κάποιες υποσχέσεις ανοιξιάτικης ζωής που γνώριζε ότι ήταν απατηλές. Ωστόσο της χάριζε τη δυνατότητα να φαντάζεται πότε πως βρίσκεται μέσα σ' ένα σύννεφο καμωμένο από καπνούς πολέμου, με τον Δημήτριο πλάι της να δίνουν λυσσαλέα μάχη εναντίον των απίστων, και πότε σ' ένα άλλο, από αρώματα και λουλούδια και τιτιβίσματα πουλιών – αλλά πάντα μ' εκείνον δίπλα της. Λουλουδένιες νιφάδες χόρευαν από πάνω τους και μπλέκονταν στα δίκτυα των μαύρων μαλλιών της. Έκανε μια ανεπαίσθητη κίνηση με το χέρι της – που πιο πολύ έμοιαζε με γνέμα αποχωρισμού – για να πιάσει μερικά πέταλα λουλουδιών, μα σταμάτησε εγκαίρως. Θα φαινόταν άπρεπο. Ήταν η ώρα του γάμου τους κι ο παπάς τοποθετούσε τα στέφανα στα κεφάλια τους. Γύρισε ελαφρά το κεφάλι στο πλάι και τον κοίταξε. Φορούσε τη στολή του στρατάρχη κι ήταν επιβλητικός. Σ' ένα σύντομο ξύπνημα της συνειδήσης, αισθάνθηκε μια παράξενη σύσπαση στα χείλη της – ένα χαμόγελο! – κι είπε στον εαυτό της ότι η ελευθερία, που τόσο είχαν παλέψει γι' αυτήν, έχει αποκτηθεί. Αυτό το δευτερόλεπτο διαύγειας ξαναζωντάνεψε έναν πόνο και το ένστικτο της επιβίωσης, αδύναμο όμως πια.

«Μετά θα μαζέψω τα πέταλα από τα λουλούδια», συλλογίστηκε καθώς ένα πέταλο έπεσε στο στήθος της.

Την ίδια στιγμή βρέθηκαν κι οι δύο σε μια μικρή σχεδία πάνω σε μαύρη θάλασσα. Στ' αυτιά της έφτασε η βουή από χιλιάδες ακατανόητες λέξεις και θορύβους. Σε κάθε γωνιά του δωματίου υπήρχαν κρυμμένα μυστικά. Ήθελε να τ' ανακαλύψει, μα ένιωθε υπερβολικά κουρασμένη για να σηκωθεί.

Ο χώρος έγινε ξαφνικά πινηρός. Πυκνά σύννεφα ομίχλης την τύλιγαν κι η Μαντώ αντιστεκόταν στον πειρασμό να βυθιστεί σ' αυτή την πυκνότητα. Προσπαθούσε να τη διασχίσει, να βρεθεί σ'

έναν δικό της ουρανό, μοναδικό, όπως εκείνη τον είχε θελήσει. Μια πνοή αέρα από το ανοιχτό παράθυρο της έφερε απρόσμενη ανακούφιση. Αντιλήφθηκε ότι τούτη την ώρα το βασικό της πρόβλημα ήταν η εξάντληση των φυσικών της δυνάμεων σε τέτοιο βαθμό ώστε η ανάσα της έβγαινε όλο και δυσκολότερα. Αν και την εμπόδιζε ένα τυραννικό βάρος στο στήθος, αισθανόταν ότι υπήρχε ακόμα μια μυστηριώδης σχέση ανάμεσα σ' εκείνη και στ' αποκαμωμένα της μέλη, τα ριγμένα πάνω στο κρεβάτι – μια σχέση που φοβόταν όμως ότι ανά πάσα στιγμή μπορούσε να διακοπεί.

Κάποιος τράβηξε τις κουρτίνες. Άκουσε το θρόισμα ενός ρούχου. Άνοιξε τα μάτια της, έκπληκτη που μπορούσαν ακόμα να παραμένουν ορθάνοιχτα, και κατάλαβε ότι προσπαθούσε να περिसώσει κάτι, σχεδόν τίποτα, πριν βυθιστεί σ' έναν ύπνο που δεν θα 'ταν ψεύτικος. Ο θάνατος ήταν τόσο κοντινός... Κοίταξε την Περεζιά, την πιστή της παραμάνα που ξημεροβραδιαζόταν πλάι της, κι ύστερα στύλωσε το βλέμμα έξω απ' τ' ανοιχτό παράθυρο. Πάνω απ' όλα έπεφτε ένα διάφανο υγρό πέπλο κι ένιωσε τα μάτια της να δακρύζουν. Αναστέναξε αδύναμα. Μια λάμψη ηρεμίας φάνηκε στα χαρακτηριστικά της, τα απάλυνε, κι ύστερα, πολύ σύντομα, μεταμορφώθηκε σε κούραση. Η ώρα ήταν παράξενη. Δεν ένιωθε την ανάγκη να μιλήσει. Οι στιγμές κυλούσαν, πλημμύριζαν τη θολωμένη της σκέψη, έτρεχαν σαν νερό σιωπηλό στην αέναη πορεία του, ασυγκράτητο να συναντήσει τη γαλάζια θάλασσα του νησιού, περνώντας μέσα από ποταμούς και μικρά ρυάκια. Μαζί του έτρεχε και η ιστορία· έφευγε με ορμή.

Μάταια η Περεζιά, που η άγρυπνη ματιά της δεν ξεκολλούσε απ' τη Μαντώ, την κυρά της, προσπαθούσε να κρύψει ένα δάκρυ. Προσποιούμενη ότι τακτοποιούσε τις μισοτραβηγμένες κουρτίνες του παραθύρου, το σφούγγισε κρυφά. Ένιωθε στην καρδιά της πόνο βαθύ από αμέτρητες βελόνες που την τρυπούσαν. Η κυρά της ήταν σαν τον ήλιο στο κέντρο του κόσμου και η τροχιά της εξαρτιόταν από εκείνη.

«Είναι άδικο, Θεέ μου, να παιδεύεται τόσο», ψιθύρισε.

Μόνο εκείνη γνώριζε κατά βάθος τις θυσίες και τον πόνο που είχε εισπράξει αυτή η ξεχωριστή γυναίκα στη δοξασμένη πορεία της ζωής της: είχε θυσιάσει τον εαυτό της στο βωμό της πατρίδας. Ήταν πάντα μια Ελληνίδα, μια ηρωίδα, μια γυναίκα που η φήμη της είχε απλωθεί σ' όλη την Ευρώπη. Είχε αγωνιστεί όχι μόνο για την ελευθερία της πατρίδας της, αλλά και για την ελευθερία του φύλου της.

Έπρεπε κάτι να κάνει για κείνη. Αυτή την παράξενη νύχτα, τη γεμάτη σκιές, το αποφάσισε. Κάποια μέρα θα έγραφε την ιστορία της. Θα έπιανε την άκρη της κλωστής και θ' άρχιζε να ξετυλίγει το κουβάρι. Γράμματα γνώριζε. Από κοριτσάκι στο σπίτι των Μαυρογένη είχε φροντίσει να μάθει. Ήξερε πως το ρεύμα του πόνου θα τη διαπερνούσε πολλές φορές, θα πάσχιζε να τη λυγίσει. Μα η θέληση για παντοτινή δικαίωση της αγαπημένης κυράς της στεκόταν πάνω απ' όλα. Έφτανε να το τολμήσει. Κι όταν τα πάντα είχαν πια τελειώσει, θεώρησε ότι έφτασε η ώρα. Άρχισε, λοιπόν, να γράφει:

Με λένε Περεζιά και σας ορκίζομαι ότι αν δεν υπήρχε το μελάνι της τυπογραφίας, που λένε πως άλλαξε τον κόσμο πότε και απ' το μολύβι του ντουφεκιού, εγώ θα έμενα στη σκιά. Όμως τώρα πιστεύω ότι είναι κατάφωρη αδικία να μην σηκωθώ από τη λήθη μου, να μην εμφανιστώ και να μην μιλήσω για την κυρά μου, τη Μαντώ Μαυρογένους, να μην μαθευτούν όσα εκείνη μου είχε διηγηθεί κι άλλα που – από μετριοφροσύνη, ακόμα κι από άγνοια – είχε αποσιωπήσει. Γιατί ποιος μπορεί να παινευτεί πως γνωρίζει με κάθε λεπτομέρεια τα μέσα κι έξω ενός ανθρώπου, δοθείσης βέβαια πάντα της ευκαιρίας, καλύτερα από την παραμάνα που τον κράτησε, μωρό, στα χέρια της, που τον έθρεψε με το γάλα της, που τον έβλεπε ν' ανασταίνεται μέρα με τη μέρα, ν' ανθίζει και να

λουλουδίξει, κι ύστερα να μαραίνεται σαν τον ψιλόφυλλο βασιλικό, σκορπίζοντας τη μυρωδιά του ακόμα κι όταν στο παραμικρό άγγιγμα τα φυλλαράκια του γίνονται θρύψαλα;

Η Μαντώ, η κυρά μου, που σίγουρα θα τη συναντήσω στους δρόμους τ' ουρανού, ήταν ένας βασιλικός, όμως θα ταίριαζε καλύτερα να πω ότι ήταν ένα κόκκινο κρίνο μέσα σε χρυσοποίκιλτη κοσμηματοθήκη. Τη στόλιζε ένα πέπλο από μαύρα μετάξινα μαλλιά με βαθυκόκκινες ανταύγειες. Δύο μαύρα μάτια αμυδαλάτα φώτιζαν το πρόσωπο με τη γλυκιά φεγγοβολιά και το μοναδικό χαμόγελο φανέρωνε την ομορφιά της ψυχής της. Το παράστημά της αρχοντικό, το μέτωπό της – περήφανο – πρόδιδε σπάνια ευφυΐα και το λακκάκι στο σαγόνι μαρτυρούσε την ανθεκτικότητα και τη δύναμη της θέλησής της.

Αχ, και να γράφονταν όλα τούτα με γράμματα ροδοκόκκινα, να μιλούσαν όχι μόνο για την αρχοντιά της, μα και για τα κρυφά γυρίσματα της μοίρας της που την οδήγησαν σε κορυφαίες στιγμές της ιστορίας μας! Να μιλούσαν για το χρόνο που χρειάστηκε να συνάξει λογής λογής αγαθά και συναισθήματα πατριωτικά, και τ' άλλα που οι άνθρωποι τα περιγράφουν ως έρωτα. Νιώθω ευχαρίστηση ανείπωτη κι ευτυχία που αναφέρομαι σ' όλα τούτα – το γιατί το έχετε καταλάβει και δεν χρειάζεται να το επαναλάβω. Πρέπει να σας διαβεβαιώσω πως η ανάγκη η δική μου για αναγνώριση είναι ελάχιστη, για να μην πω ανύπαρκτη. Σημασία για μένα έχουν εντελώς άλλα πράγματα. Η ζωή μου έχει κοντύνει απελπιστικά, και κάνω ένα βήμα μπροστά και τρία μένω πίσω. Έχω πάψει πια το μέτρημα, λέω πως το ρολόι του χρόνου μπορεί να 'χει σταματήσει για μένα πριν από καιρό. Η μοίρα μου έχει αφήσει ακόμα περιθώρια και δεν γνωρίζω τους σκοπούς της. Δίνει στον καθένα ό,τι νομίζει, και το ίδιο έπραξε και για τη Μαντώ.

Όπως και να 'ναι, δεν με μέλει για τα χρόνια που κουβαλώ στην πλάτη μου, αφού το βάδισμά μου είναι ήρεμο και σταθερό, και το φως των ματιών μου είναι ακόμα αρκετό για να ξεχωρίζω

τη μέρα από τη νύχτα. Αυτό με κάνει να αισθάνομαι σπάνια ικανοποίηση και βαθιά χαρά. Μπορούν λοιπόν οι σκέψεις μου να παίρνουν τον σωστό δρόμο, κι έτσι είμαι σε θέση ν' αφήσω τις μνήμες μου σ' εσάς τους μεταγενέστερους. Γιατί, όπως έχω διαπιστώσει, ο μεγαλύτερος κίνδυνος του ανθρώπου – και το λέω για όλους όσους δεν το 'χουν καταλάβει – προέρχεται από τις σκέψεις του. Αυτές τον κουμαντάρουν, τον οδηγούν στον δικό τους δρόμο, όσο αυτός ζει και αναπνέει. Ίσως όλα αυτά να τα θεωρήσετε φλυαρίες, αλλά τα γράφω για να σχηματίσετε μια εικόνα για μένα κι έτσι ν' αποκτηθεί η απαραίτητη οικειότητα μεταξύ μας.

Πολλά άκουσα λοιπόν και είδα, και είναι αλήθεια πως όλα τα σημαντικά τα φυλάκιζε η μνήμη μου. Είχα μάτι κοφτερό και μυαλό ξύπνιο. Πολλά σπουδαία αυτής της ιστορίας διαδραματίστηκαν μέσα σε μία μόνο νύχτα, μέσα σε μία μονάχα μέρα. Εμένα μ' ενδιαφέρει να πληροφορηθείτε την ιστορία της κυράς μου που είναι ένα μέρος της ιστορίας του έθνους.

Η Μαντώ έζησε σε μια εποχή που η χώρα μας, η Ελλάδα, επαναστάτησε, ταρακουνήθηκε συθέμελα όσο ποτέ άλλοτε, μέσα σ' έναν κόσμο που από καιρό έχανε την παλιά του όψη, έφερνε τα πάνω κάτω και χάραζε νέους προσανατολισμούς. Δεν έχω λησμονήσει τίποτα κι ας είμαι σαν τα δέντρα που δεν αποκτούν ποτέ τα πεσμένα τους φύλλα. Μπορεί να 'χουν κυλήσει πολλά φθινόπωρα της ζωής μου και να νιώθω το χρόνο να βαραίνει επάνω στο κορμί μου και σιγά σιγά να μικραίνω, μα, καθώς το πνεύμα μου δεν έχει φυράνει, ως αρχή θα πω τούτα τα πικρά και κατάπικρα λόγια που σταλάζουν μέσα μου δηλητήριο που με κατακαίει. Η κυρά μου λησμονήθηκε – πέθανε, θα 'λεγε κανείς – πριν από το θάνατό της. Αγνοήθηκε από όλους εκείνους που λέγονται ιστορικοί. Μόνο ο Νικόλαος Δραγούμης έγραψε δυο σειρές, κι αυτές... Σαν να μην έγινε ολοκαύτωμα η κυρά μου για τη λευτεριά του γένους. Ευτυχώς που υπήρχαν οι ξένοι στην πατρίδα μας και πληροφορήσαν τις χώρες τους κι έριξαν φως στην πορεία της ζωής της, ειδικά

θα βασιλεύε σκοτός και πλήρης άγνοια γύρω από κείνη. Δυστυχώς, συνέβησαν αυτά στη χώρα μας. Το περιστατικό που θα σας διηγηθώ φανερώνει την τραγική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει. Δεν είναι βέβαια της σειράς, κι έχω σκοπό να τα γράψω όλα από την αρχή, μα ο νους του ανθρώπου δεν μπαίνει εύκολα σε τάξη. Τρέχει με την ταχύτητα της αστραπής. Προσπερνά μήνες και χρόνους, και ξαφνικά φέρνει μπροστά σου εικόνες κι ακούς τα τότε ειπωμένα λόγια.

Ήταν καλοκαίρι με ήλιο δυνατό κι η Βιολετίνα, η υπηρέτρια, είχε στήσει τη σκάφη κάτω απ' την αγριοκαστανιά εδώ και ώρα. Έπλενε τα ασπρόρουχα, τα χτυπούσε με τον κόπανο, τα σαπούνιζε. Δώστου κι έτριβε την πλάκα το σαπούνι πάνω στα ρούχα – και τινάζονταν τριγύρω μικρές φούσκες αφρού – κι ύστερα τα 'στυβε, τα βουτούσε σε καθαρό νερό σαν να 'θελε να βγάλει πάνω απ' την κυρά μου κάθε κακό λόγο ή πράξη που θα μπορούσε να τη βασανίσει. Γνώριζε κι εκείνη ότι όσο κι αν ήθελε να δείχνει δυνατή, η κυρά μας δεν άντεχε τη μιζέρια των ημερών που διαδέχονταν η μία την άλλη χωρίς ελπίδα βελτίωσης του βίου της.

Εκείνη την ημέρα, λοιπόν, κοιτούσε απ' το παράθυρο τη Βιολετίνα και σκεφτόταν πως η εξευτελιστική σύνταξη που με χίλιους κόπους κι αναφορές των αναφορών είχε καταφέρει να της δώσουν μόλις έφτανε για την πληρωμή της υπηρέτριας. Η επίγνωση της πικρής αλήθειας, της οικονομικής εξαθλίωσης στην οποία είχε βυθιστεί, την πόνεσε έως μέσα, στα φυλλοκάρδια. Δεν καταδεχόταν να μην δώσει την πρόπευσα αμοιβή σ' άνθρωπο που την υπηρετούσε – κάλλιο να πεινούσε και το ψωμί. Θα μου πείτε: γιατί να 'χε υπηρέτρια, αφού υπήρχε η απουσία των πραγμάτων που κάλυπταν τις βασικές ανάγκες της ζωής; Μα από τα γεννοφάσκια της έβλεπε να υπάρχουν τόσα χέρια βοηθητικά στο σπιτικό της! Μεγαλώνοντας την απασχόλησαν οι σπουδές της κι ύστερα αφιέρωσε τον εαυτό της στην επανάσταση. Δεν είχε ασχοληθεί

ποτέ με τις δουλειές του νοικοκυριού κι ήταν πολύ αργά για να τις μάθει. Τη σκληρή μάχη με την καθημερινότητα δεν την άντεχε, εκείνη που είχε αντέξει μάχες και μάχες με τους Τούρκους.

Χρόνια ολόκληρα περίμενε να διορθωθεί το άδικο που είχε υποστεί. Μα τίποτα δεν γινόταν. Είχε τρέξει κι είχε στείλει την αναφορά της, μ' όλα τα σχετικά χαρτιά, στην επιτροπή του Ναυπλίου, που εξέταζε τι είχε προσφέρει ο κάθε αγωνιστής για να τον βοηθήσει στην ανάγκη του η πολιτεία. Έδωσε εντολή η Βασιλική Επιτροπή να της δοθεί «ικανή χρηματική ποσότης» ως αμοιβή και βραβείο. Αναστέναξε από ανακούφιση κι ύστερα έφριξε για το άδικο. Τη θεώρησαν χήρα κι απόμαχη, και της έδωσαν μια σύνταξη να φυτοζωεί. Κομμάτια κομμάτια μου 'ρχονται στο νου οι σκηνές ολοζώντανες. Έβλεπε τη Βιολετίνα και κουνούσε αργά το κεφάλι της. Έκατσε κι έκανε νέα αναφορά προς τον Όθωνα, την ίδια εκείνη ώρα:

Μεγαλειότατε!

Εις την εν Ναυπλίω εξεταστικήν επιτροπήν είχα δώσει τα έγγραφα των Στρατιωτικών μου εκδουλεύσεων και των Χρηματικών θυσιών μου, τας όποιας επρόσφερα διά την ανεξαρτησίαν της Πατρίδος [...] Η Επιτροπή εις απάντησιν, ως βεβαιούμαι, επρότεινε να μοι δωθή ικανή Χρηματική ποσότης, ή εις Χρήματα, ή εις γην, και ενός βραβείου, όπως η Υ.Μ. ήθελε εγκρίνει. Αλλ' έκτοτε μέχρι σήμερον δεν είδον ούτε βραβείον ούτε Χρηματικήν αποζημίωσιν ούτε εις γην, ούτε εις Χρήματα, παρά μόνο μίαν μικράν σύνταξιν, ικανή να πληρώω το Μηνιαίον της υπηρετήδός μου [...] Μεγαλειότατε, ούτε Χήρα ήμουν ποτέ αλλ' ούτε υπανδρευμένη διά να είναι δυνατόν να κατασταθώ χήρα [...] Η Γραμματεία έπρεπε να με θεωρήση ως αγωνισαμένην προσωπικώς κατά των εχθρών της Πατρίδος, ως θυσίασασαν υπερόγκους Χρηματικής ποσότητας ιδικάς μας, ως Στρατολογήσασαν Στρατιώτας και εκστρατεύσασαν κατά των εχθρών της Πατρίδος, και εκπληρώσασαν καθήκοντα Στρατιωτικά κατά τε ξηράν και θά-

λασαν, και τότε βέβαια δεν ήθελεν εξοκίλει εις το μέγα λάθος, του να με εκλάβη ως Χήραν και ως απόμαχον. Έπρεπε να σταθμίση την Β. Δικαιωσύνην με τας εκδουλεύσεις και θυσίας μου, και τότε αν δεν με ανήκεν Στρατιωτικός βαθμός, καθ' ο γυνή, να μοι δωθή τουλάχιστον το ανήκον μοι αριστείον, το οποίο και εγώ δύναμαι να φέρω, να μοι δωθή και μία προικοδώτησις καθώς έδωσε και εις τους Αξωματικούς, διά να μην ευρίσκομαι μόνη εγώ παραπονεμένη μεταξύ των αγωνιστών της Πατρίδος.

Το «καθ' ο γυνή» λέει τα πάντα. Μιλά για το δράμα να είσαι γυναίκα τούτα τα χρόνια. Και γυναίκα όπως η Μαντώ. Η κυρά μου βιάστηκε να ζήσει. Βιάστηκε πολύ, όπως θα μάθετε στη συνέχεια. Από τότε που της έδωσαν αυτή τη σύνταξη της πείνας μέχρι την ώρα που έγραψε τη νέα της αναφορά προς τον Όθωνα είχαν περάσει έξι χρόνια, κι εκείνη περίμενε να διορθώσουν το άδικο. Μα οι Βαυαροί που ήταν γύρω από τον βασιλιά δεν ήξεραν από αγώνες και θυσίες. Δεν ίδρωσε τ' αυτί τους.

«Θα κάνω άλλη μία προσπάθεια, Περεζιά», μου είπε και επέμενε. «Αυτή η αναφορά ίσως να τους συγκινήσει και να δικαιωθώ».

Την κατέθεσε και σε λίγες μέρες ετοιμάστηκε να πάει να μιλήσει στον υπουργό. Δεν είχα καλό προαίσθημα και προσπάθησα να την εμποδίσω. Φοβόμουν μην πικραθεί.

«Ίσως είναι καλύτερα να μην πας», της είπα διστακτικά.

«Θα πάω», μ' αποκρίθηκε.

Ήξερα πως όσο κι αν επέμενα δεν θα μ' άκουγε, και σταμάτησα. Έβαλε το μαύρο της φόρεμα με τα χρυσά σιρίτια, που το είχε ξαναφορέσει σε μια άλλη πικρή στιγμή της ζωής της, κι είχε κρεμασμένο στο λαιμό τον διαμαντένιο της σταυρό με τη χρυσή αλυσίδα. Έφυγε απ' το σπίτι μεγαλόπρεπη και αρχοντική, λεβέντισσα, με βλέμμα περήφανο. Πήγα μαζί της μέχρι την είσοδο του παλατιού και την κοίταξα που ανέβαινε αγέρωχη τα σκαλιά. Είδε κάποιον καλαμαρά καθισμένο σ' ένα γραφείο. Τον πλησίασε και

του είπε πως ήθελε να δει τον υπουργό, να του μιλήσει για την περίπτωση της. Την αντιμετώπισε με περιφρόνηση.

«Και ποια είσαι εσύ, κυρά μου;» τόλμησε να τη ρωτήσει.

Πόνεσε. Τα λόγια πλήγωσαν την περηφάνια της. Δεν μίλησε. Κατέβηκε τις σκάλες αργά. Ένα σύννεφο θόλωνε την όρασή της.

«Ποια είμαι εγώ;» αναρωτήθηκε.

Όλη της η ζωή, με τους κινδύνους και τις θυσίες, πέρασε εμπρός της σαν όνειρο μακρινό. Προσπαθούσε να βαδίζει αλύγιστα, μα σε κάθε κίνηση ένιωθε πόνο θαρρείς πιο πολύ. Δεν βιαζόμουν να τη ρωτήσω. Γύρισα, την είδα: η πίκρα ήταν ζωγραφισμένη στα μάτια της με χρώματα μελανά.

«Τα λησμόνησαν όλα», μου είπε. «Μ' έδωξαν απ' τη ζωή μου. Μ' εγκατέλειψαν, στην ίδια αυτή γη, στην ίδια πατρίδα που λάτρεψα μ' όλη την αγνότητα της ψυχής μου».

Ήταν χλομή, με χείλη σφιγμένα. Στο σπίτι συνήλθε. Έγινε ξανά δυνατή, αισιόδοξη. Θα περίμενε. Το λάθος κάποτε θα διορθωνόταν. Δεν έμαθε ποτέ ότι η αναφορά της χρόνια αργότερα βρέθηκε μέσα σ' ένα μπακάλικο, ενώ κάτω από την προσφώνηση «Μεγαλειότατε» με μολύβι ήταν γραμμένη στα γερμανικά η φράση «Pers. Akt Liegt an»* η οποία είπαν πως είχε γραφτεί από τον Όθωνα. Η αναφορά πράγματι κατατέθηκε στα αρχεία, χωρίς να δοθεί καμιά απάντηση στη Μαντώ, η οποία θα συνέχιζε να περιμένει. Έβγαλε το φόρεμά της με γρήγορες κινήσεις και φόρεσε το τριμμένο, του σπιτιού.

«Κυρά μου, τι σου είπαν;» ζήτησα να μάθω.

Έως τότε δεν είχα ανοίξει το στόμα μου.

«Με ρώτησαν ποια είμαι», μ' αποκρίθηκε και με κοίταξε στοχαστικά.

Ήξερε πως ήμουν εγώ αυτή που γνώριζε περισσότερο από κάθε άλλον ποια ήταν η Μαντώ Μαυρογένους. Εκείνη η γενναία, απε-

* Προσωπική. Κατατεθείσα εις τα αρχεία.

λευθερωμένη γυναίκα με τη λαμπερή ομορφιά και το περήφανο βλέμμα, που στο εξωτερικό δεν ήταν λησμονημένη, και η μορφή της βρισκόταν πλάι στις κορυφαίες μορφές της Ελληνικής Επανάστασης, πλάι στον Κανάρη, στον Κολοκοτρώνη, στον Μπότσαρη.